

КОНСЕРВАТИЗМ В УМОВАХ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ

На основі теоретичних надбань світової політологічної думки аналізується сучасний український консерватизм. Звертається увага на принципи консерватизму і неоконсерватизму у програмах різних політичних сил, акцентується увага на регіональних відмінностях українського консерватизму, на невідповідності проголошуваних гасел політичній практиці. Розглянуто придатність положень консерватизму для побудови модерної української держави.

Ключові слова: консерватизм, неоконсерватизм, лібертаризм, етатизм, націонал-демократизм, партійна номенклатура.

Pereguda Eugeniusz. Konserwatyzm w warunkach transformacji społecznej na Ukrainie.

W artykule na podstawie prac nauki politycznej przeanalizowano współczesny konserwatyzm ukraiński. Zwraca się uwagę na zasady konserwatyizmu i neokonserwatyizmu w programach różnych ukraińskich sił politycznych, zacentrowano uwagę na regionalnych odmianach ukraińskiego konserwatyizmu, na brak spójności pomiędzy hasłami konserwatywnymi a praktyką polityczną. Autor rozpatruje możliwość zastosowania zasad konserwatywnych dla budowania współczesnego państwa ukraińskiego.

Słowa kluczowe: konserwatyzm, neokonserwatyzm, libertaryzm, etatyzm, narodowa demokracja, nomenklatura partyjna.

Перегуда Евгений. Консерватизм в условиях общественной трансформации Украины.

На основе теоретических достижений мировой политологической мысли анализируется современный украинский консерватизм. Обращено внимание на принципы консерватизма и неоконсерватизма в программах разных политических сил, акцентируется внимание на региональных особенностях украинского консерватизма, на несоответствие прокламированных лозунгов и политической практики. Рассмотрена возможность использования принципов консерватизма для построения современного украинского государства.

Ключевые слова: консерватизм, неоконсерватизм, либертаризм, этатизм, национал-демократизм, партийная номенклатура.

Pereguda Eugen. Conservatism in conditions of a social transformation of Ukraine.

The article is based on theoretical achievements of world opinion, modern Ukrainian conservatism is analyzed. The attention is paid to the principles of conservatism and neo-conservatism in programs of different political forces, regional differences of Ukrainian conservatism; the discrepancy slogans proclaimed political practice are discussed. The suitability of the provisions of conservatism for the construction of modern Ukrainian state is investigated in the article.

Key words: conservatism, Neo-conservatism, libertinism, national democracy, the party nomenclature.

Політична спадщина В'ячеслава Липинського та сучасний розвиток консерватизму є актуальною для України темою політологічних досліджень. Ідеї консерватизму нині декларують й ті політики, які опинились на чолі державної влади, й ті, хто перебуває в опозиції. Актуалізація консервативних ідей пов'язана з сучасним етапом розвитку України, процесами поступової консолідації суспільства, які спостерігаються упродовж останнього десятиліття.

Аналогічні процеси властиві й іншим пострадянським державам. Російська «партія влади» — «Єдина Росія» — проголосила консерватизм своєю офіційною ідеологією, хоча й піддається критиці прихильниками так званого «руського» консерватизму. В легітимізації державного керівництва та політичних сил інших колишніх республік СРСР так само важливе місце посідають багатовікові традиції народів.

Посилення консерватизму відбувається й в інших постсоціалістичних державах. Після радикальних реформ 1990-х–початку 2000-х року в них все більш популярними стають партії, які акцентують на консервативних цінностях, посилюється євроскептицизм тощо. Врешті-решт у багатьох країнах Західної Європи — Великобританії, Франції, Німеччині, Італії тощо — нині при владі знаходяться консервативні політики і партії.

Зростання популярності консерваторів у сучасному світі зумовлюється тим, що в умовах соціальної нестабільності, яка загрожує безпеці кожного, люди намагаються віднайти те, що зможе зберегти їх впевненість. Як пише М. Оукшотт, «нахил до консервативності — це і емблема труднощів нашого пристосування, і засіб, який допомагає нам у наших спробах зробити це» [1, с. 44].

Феномен консерватизму детально аналізувався в науковій літературі. У працях вітчизняних та іноземних вчених були систематизовані засадничі його принципи, такі як інтегративність, традиціоналізм, соціальний порядок, соціальна нерівність, акцентування на релігійних цінностях [2; 3], обмеження втручання держави в економічне життя та одночасне підвищення її ролі у політичній сфері [4], проаналізовано історичний шлях консерватизму, його національні форми [5; 6], процес сприйняття європейським консерватизмом ліберальних цінностей в економічній сфері [7], особливості політичної тактики [8], взаємодії з іншими ідейно-політичними течіями [9]. Варто згадати те, що дослідниками було також здійснено класифікацію течій у консерватизмі. Як правило, виокремлюють такі типи консерватизму як традиційний, лібертаризм та неоконсерватизм. Перший акцентує на збереженні традиційних соціальних форм. Під лібертаризмом розуміють крайній антиетатизм, несприйняття державного втручання в економіку тощо [10, с. 107–109]. Нарешті, неоконсерваторами, які нині впливові у західноєвропейських країнах, називають тих, хто водночас виступає за соціальний порядок, радикально опонує лівим, припускає обмежене державне втручання в економіку [11, с. 5–12].

Об'єктом дослідження у даній статті є діяльність політичних сил сучасної України, які взяли на озброєння ідеологеми консерватизму, а предметом — закономірності становлення цих сил, ступінь відповідності їх діяльності завданням, які стояли перед українськими політиками з точки зору розвитку суспільства, здатність цих сил несуперечливо поєднати ідеологеми консерватизму. На можливе зауваження щодо того, що в статті не проведено чітку межу між консерватизмом як ідеологією та як особливістю політичної свідомості, варто навести думку Л. Нагорної про те, що в сучасному суспільстві ідеології «не набувають доктринальних форм, а існують здебільшого у вигляді систем цінностей, психологічних установок, поведінських стереотипів» [12, с. 5]. Тому автор, виділяючи консерваторів з-поміж інших політичних сил, поєднує змістовний [13, с. 67–68] та ситуаційний [14, с. 24–26] підходи. Співвідношення цих підходів корелюється з типологією консерватизму, зокрема виділенням традиційного консерватизму та неоконсерватизму. Якщо останньому властивий усталений набір ідеологем, то зміст традиційного консерватизму в різних країнах і, навіть у межах однієї держави, може істотно відрізнитися залежно від соціально-політичних процесів, реакцією на які він є.

Попри те, що відродження консерватизму в Україні, як вже було зазначено, спирається на тенденції суспільного розвитку та на потужну теоретичну роботу, проведenu іноземними та вітчизняними вченими, питання про його перспективи залишається складним. Це зумовлено змінами останніх десятиліть у суспільстві, в розвитку самого консерватизму та інших ідейно-політичних течій. Становлення комунікаційних технологій, процеси глобалізації є наслідком стрімкого руйнування традиційних форм соціального життя. Відтак виникає проблема, яким чином соціальні архетипи втілюються в нових його формах, як консерватор пристосовується до цього процесу, до становлення нових типів політичної культури і чи не перестане він внаслідок цього бути консерватором. Адаже посилення взаємодії політичних ідеологій призводить до інтенсивного обміну цінностями між ними. Інколи відрізнити ліберала, який враховує у своїй діяльності такі цінності, як родина, релігія тощо, від консерватора, який сприймає цінності економічного лібералізму, досить важко.

Ще однією проблемою при аналізі сучасного, зокрема й українського, консерватизму є те, наскільки з ним можна ідентифікувати політичні сили, які під час передвиборчих кампаній висувають консервативні ідеї, натомість після виборів в практичній діяльності з державного управління (або в опозиційній діяльності) керуються зовсім іншим [15].

Враховуючи вищезазначене, необхідно виокремити ті елементи, які й сьогодні відрізняють консерватизм від інших ідейно-політичних течій, ті цінності, які є достатніми для його

ідентифікації. Таким елементом не може бути принцип інтегративності, тобто пріоритету спільноти над індивідом. Так само необхідними, але не достатніми елементами консервативної ідеології є релігійні або сімейні цінності. Натомість такою рисою є насамперед постулювання природної соціальної нерівності [16, с. 3], на якій базуються уявлення про єдність суспільства, визнання ролі еліт у системі управління суспільством. Виникає питання: які соціальні групи для сучасних консерваторів є елітними носіями традиційних цінностей.

Зауважимо, що для сучасного консерватора властиві певні особливості політичного темпераменту. Консерватор набагато більш безкомпромісний, він орієнтований на здійснення тиску щодо опонентів: морального, інформаційного, але не виключає й силового. Якщо він, звичайно, має необхідні важелі для цього. Природно, що не йдеться про фізичне знищення опонента, що властиве радикальним течіям. Але сучасні технології дають змогу нейтралізувати опонента, фізично не знищуючи його.

Аналізуючи перспективи консерватизму в Україні, варто проаналізувати його ретроспективу. Так, наприкінці 1980-х–на початку 1990-х років апологетом консерватизму в Україні була верхівка Комуністичної партії, яка відстоювала соціальні форми, що домінували упродовж десятиліть. Зрозуміло, що її консерватизм був традиційним. Їй протистояв конгломерат сил, які спиралися на невдоволення населення комуністами та поєднували гасла політичної демократії, ринкових реформ, державного суверенітету, який вони інтерпретували як рух до свободи. Відтак ідеологію цього конгломерату варто розцінити як переважно ліберальну, хоча й з певною консервативною складовою. Остання полягала в оцінці майбутньої незалежності, як реалізації прав нації (спільноти), в тому, що в обґрунтуванні руху до незалежності все більше місце посідало повернення до звичних цінностей українського народу, успадкування традицій української державності попередніх століть. Але назвати їх чистими консерваторами все ж неможливо, оскільки вони боролися проти привілеїв партноменклатури, тобто проти соціальної нерівності, за те, щоб кожен мав право на здійснення підприємницької діяльності, на участь у формуванні органів влади тощо. Навпаки, консерваторами були комуністичні лідери, які прагнули зберегти звичну соціальну ієрархію і своє виключне право на те, щоб представляти інтереси народу.

Після проголошення незалежності партійна номенклатура фактично залишилась при владі, а значна частина націонал-демократів, які уособлювали консервативні тенденції в середовищі демократичних сил, пішла на союз із нею. При цьому номенклатура сприйняла гасла щодо відродження української державності, культури, мови, церкви, пріоритету національних цінностей, а націонал-демократи фактично підтримали збереження колишньої партноменклатури при владі в обмін на частковий доступ до неї та відповідні дивіденди. Відтак утворився союз сил, які не лише спиралися на консервативні гасла, а й по суті були консерваторами. В цей час теоретичні проблеми консерватизму розроблялися різноманітними аналітичними центрами (зокрема, при Українській Республіканській партії), в рамках партійних та громадських журналів («Розбудова держави», «Сучасність»). З іншого боку, в своїй легітимації вони взяли на озброєння й такі цінності, які на Заході поділяються неоконсерваторами, як права і свободи людини, демократія, ринкові реформи, розвиток підприємництва тощо. Отже, ідеологією цього союзу була суміш традиційних консервативних та неоконсервативних цінностей.

Якщо традиційні консервативні гасла, зокрема щодо українізації, більш-менш наполегливо впроваджувалися у життя, то реалізація економічних та політичних реформ гальмувалася, завдяки чому колишня партноменклатура та націонал-демократи намагалися зберегти контроль над суспільством. Повільно розгорталася приватизація. Бюрократія кулуарно захоплювала контроль над економічними та іншими структурами. Допустити іноземний капітал для неї було «смерти подобно». Були відкладені ухвалення Конституції, реформування виборчої системи тощо. Отже, неоконсервативна складова на рівні практичної діяльності прослідковувалася менш інтенсивно, ніж на рівні політичної риторики.

Зауважимо, що ті цінності, які зазначеними політичними силами інтерпретувалися як традиційні (консервативні), насправді такими для значної частини суспільства не були.

Більшість громадян очікувала від незалежності покращення матеріального добробуту, зростання індивідуальних свобод, простору для самореалізації тощо. Цього не сталося. Натомість влада вдалася до радикальних змін у сфері культури, мови, що значною частиною населення не оцінювалися як пріоритетні. Навіть у тих регіонах, які не були русифікованими, питання мови, культури оцінювалися як важелі для реалізації інших цінностей, а економічний хаос, навпаки, обмежив можливості громадян щодо культурного розвитку. Отже, ті сили, які на початку 1990-х років визначали вектори розвитку держави, реалізовували консервативні цінності, що були традиційними лише для частини суспільства. Для іншої їх впровадження було не поверненням до традицій, а істотним зламом традиційного життя. Поширити на цю частину населення свої настанови консерватори початку 1990-х років не змогли.

Таким чином, серед причин поразки консерваторів були, зокрема, переоцінка потенціалу традиційних для однієї частини України консервативних гасел і, навпаки, недооцінка ліберальної складової революції, нездатність діалектично поєднати суспільні традиції та рух вперед і, врешті-решт, нерозуміння суспільства.

Реакцією на невдалі щодо реформування суспільства дії тодішньої влади стало також поширення у суспільстві консервативних настроїв, але вже не у націонал-демократичному варіанті, а у вигляді ностальгії за радянськими часами. Внаслідок цього зростає популярність партій, які актуалізували цю ностальгію в своїй ідеології, а саме — лівих партій. Хоча останніх, зазвичай, не відносять до консервативного табору, але певні консервативні елементи були властиві їх ідеологічним конструкціям. Насамперед це стосується Комуністичної та Прогресивної соціалістичної партій, які були особливо популярними у другій половині 1990-х років. В їх діяльності ностальгія за СРСР, гасла відновлення слов'янського союзу (без акцентування на соціальній сутності політичних режимів в інших колишніх республіках СРСР) дедалі більше переважали звичні ідеологічні настанови комуністів та соціалістів. Це призвело до того, що поширення впливу цих партій так само, як і націонал-демократів, обмежилося певними регіонами України.

У діяльності інших впливових на той час лівих партій — Соціалістичної та Селянської — консервативні настрої віддзеркалилися у вигляді недопущення приватизації землі, що було вигідно більшості керівників колективних сільськогосподарських підприємств. Найбільший вплив ці партії мали саме в аграрних областях. В інших питаннях, зокрема зовнішньополітичних або питаннях політичної тактики, вони були гнучкими.

Проте, якщо аналізувати політичний процес в цілому, друга половина 1990-х років пройшла під знаком радикальних реформ. Хоча публічно вони й не характеризувалися як ліберальні. Подальше зростання ваги консервативних елементів в ідеології лівих партій було одним із наслідків реформ, які для багатьох громадян були болючими. Водночас ліві не змогли змінити ситуацію на виборах 1999 року, а надалі їх шанси, з огляду на те, що населення поступово звикало жити в нових умовах, стрімко скорочувалися. Отже, цей напрям консерватизму починає сходити з політичної арени.

З точки зору розвитку консерватизму в Україні важливе значення мали інші процеси. Внаслідок реформ більшість активів у різних сферах суспільного життя було поставлено під контроль інших політичних угруповань. Із початку 2000-х років на базі цих активів починається економічне зростання. Воно мало поступову консолідацію різних сегментів суспільства навколо цих угруповань. Консолідація рефлексується на ідеологічному рівні. При цьому на консолідацію спільноти, яка існувала й до періоду реформ, тобто реконсолідацію, сильний вплив здійснюють соціальні архетипи. Відтак поширення консерватизму, як політичної ідеології, неминуче в умовах реконсолідації.

В Україні ці процеси мали свої особливості. Оскільки активи, навколо яких відбувалась консолідація, мали територіальну прив'язку, ідеологія консолідації політичними угрупованнями розроблялася з урахуванням архетипів, властивих населенню відповідних регіонів. Оскільки регіони України мають дуже різний історичний досвід, ідеології, зокрема й консервативні цінності, які брали на озброєння політичні сили, істотно відрізнялися. У цих умовах виникло

декілька варіантів українського консерватизму. У 2000-х роках його носії поділилися на два табори. Відповідно можна класифікувати ідеології, які вони взяли на озброєння. Слід сказати, що порівняно з консерваторами початку 1990-х років сучасні пройшли значний шлях із точки зору теоретичної розробки цінностей, які вони сповідують. Цьому сприяли реформи, поживлення інтелектуального життя суспільства, зокрема розробка консервативних політичних та соціальних доктрин науково-дослідними інститутами, недержавними дослідницькими центрами тощо. Хоча інтенсивність політологічних досліджень в Україні бажано визнати недостатньою. Тому на ідеологію зазначених політичних таборів сильний вплив мали закордонні дослідницькі центри, а також закордонні політтехнологи.

Нині обидві гілки консерватизму мають в своєму ідейному арсеналі як традиційну, так і неоконсервативну складові, їх об'єднує відданість ідеї соціальної нерівності, елітизму, однак вони відрізняються між собою. Різним є зміст зазначених складових, насамперед традиційної, що зумовлюється розбіжностями в цінностях населення регіонів. Різним є також політичний темперамент їх носіїв, що віддзеркалюється не лише на політичних діях, а й на тому значенні, яке надається цінностям, на здатності до компромісів тощо.

Одна група політичних сил стала спадкоємцем того консерватизму, який сповідувався націонал-демократами початку 1990-х років (залишки колишніх націонал-демократичних партій увійшли до складу відповідних політичних об'єднань). Він укорінений в українських державницьких традиціях попередніх століть, його носії відводять значну роль проблемам розвитку української мови, культури і проявляють безкомпромісність при відстоюванні цих цінностей (хоча, зрозуміло, що сьогодні з урахуванням досвіду незалежної України вони змушені бути гнучкішими). Тому їх консерватизм ближче до традиційного консерватизму. Водночас у політичній та економічній сферах їх погляди близькі до ліберальних, що наближує їх до ліберальних консерваторів або неоконсерваторів. Цей лібералізм неодноразово демонструвався ними в процесі державного управління, наприклад, при просуванні ідеї аукціонної приватизації або ж у відстоюванні цінностей політичної демократії. У зовнішньополітичній сфері вони декларують необхідність євроінтеграції, входження до традиційних євроатлантичних систем колективної безпеки.

Навпаки, в ідеології угруповань, які контролювали активи переважно в східних чи південних регіонах, значне місце посідають цінності, які сформувалися у процесі спільної історії українського та російського народів, зокрема у мовній, конфесійній сферах. Відповідні цінності зумовлюють заходи внутрішньої та зовнішньої політики, орієнтацію у зовнішньополітичній сфері на співробітництво з Росією, на традиційні для пострадянського простору системи безпеки. Водночас особливістю цього консерватизму є значення, яке надається неоконсервативним цінностям: політичному порядку, дотриманню законності, економічному добробуту, свободі підприємництва тощо. Вони не мають імідж ліберальних консерваторів, але гнучкіше ставляться до традиційних цінностей і здатні надавати пріоритет економічній та політичній доцільності над культурними цінностями.

Існують на українській політичній арені й інші консервативні течії. Наприклад, аграрний консерватизм Народної партії. Або ж консервативна партія, яка виникла на базі МАУП [17]. Водночас частина таких консервативних структур відверто маргінальна, інші, хоча й мають сьогодні вагомий вплив, усе ж істотно поступаються за цим показником носіям вищезазначених варіантів консерватизму.

Так ситуація у консервативній частині політичного спектру виглядає лише на перший погляд. Якщо глибше проаналізувати особливості політичної практики впливових сил, то можна виділити серйозні проблеми з консервативною їх ідентифікацією.

Наприклад, якщо взяти перший із перерахованих таборів, то виявиться, що, з одного боку, ліберально-консервативні цінності для його представників не є сталими, а зумовлюються розколом у цьому таборі. Також для частини з них традиційні україноцентричні цінності є вимушеним кроком, від якого вони легко відмовляються залежно від політичної ситуації. Те саме стосується і зовнішньополітичної сфери. А головне — «гнучким» є ставлення до

цінностей економічного лібералізму, які відкидаються, коли йдеться про необхідність монополізації ринків наближеними до політиків фірмами та витіснення конкуруючих компаній. Тобто держава для цих сил, на відміну від неоконсерваторів західного штибу, є важливим важелем впливу на конкуренцію. До того ж, ліберальні гасла у них часто перетинаються із популістськими, що ніколи не було властивим для консерваторів.

Те саме стосується й їх опонентів. Попри декларування необхідності вільного розвитку підприємництва, кроки, які здійснюються ними в сфері державного управління, насправді часто мають наслідком ускладнення умов підприємницької діяльності [18]. Це, звичайно, не стосується випадків, коли йдеться про сприяння бізнесу, яким володіють самі представники цього табору. Відтак економічний прагматизм, яким так пишається даний табір і який властивий для неоконсерваторів, насправді нагадує корпоратизм. Таку вибірковість демонструє й реалізація гасел законності, які діють виключно щодо політичних опонентів.

Отже, характеристика політичних сил як консервативних повинна бути диверсифікована залежно від сфер суспільного життя, погляди на які декларують українські політики.

Щодо культурного розвитку, то вони дійсно за прийнятими ознаками належать саме до традиційного консерватизму. Проте це не означає, що їх культурні стратегії є ефективними. Зазвичай вважається, що саме в сфері культурного розвитку дотримання консервативних цінностей є плідним шляхом. Проте щодо України таке твердження потребує корегування. Враховуючи, по-перше, етнокультурний плюралізм суспільства, по-друге, переломний момент у культурному житті, а саме боротьби старого з новим, так званої офіційної культури з колишнім андеграундом, експансії постмодерністських тенденцій, домінування консервативних цінностей стримує культурний розвиток України, перешкоджає консолідації суспільства. Тому в культурній сфері Україна потребує максимальної лібералізації.

Щодо економіки, соціальної політики, то тут оцінки не можуть робитися, виходячи з класичних західних уявлень про ліберальний консерватизм чи-то неоконсерватизм. Існує розрив між політичною риторикою та практичними діями у сфері державного управління. На рівні риторики домінують або посідають важливе місце ліберально-консервативні гасла про зменшення втручання держави в економічні процеси, щодо сприяння розвитку підприємництва, ініціативі суспільства в цілому. Практичні ж дії скоріше нагадують «чиновницьку революцію», послідовні спроби державної бюрократії встановити диктат над суспільством і не допустити неконтрольованих виявів громадянської ініціативи. Якщо й оцінювати таку політику в координатах консерватизму, то вона є спробою повернення до тих порядків, які існували, зокрема, в радянські часи.

Чому ж консерватизм в Україні набув саме такого змісту? Це пояснюється специфікою реформ, які були проведені у другій половині 1990-х–на початку 2000-х років. Вони не були завершеними такою мірою, щоб надати самодостатності економічним перетворенням, амортизувати вплив майбутніх криз на кшталт тієї, яка розгорнулася наприкінці 2010-х років. Реформування інфраструктури (дороги, житлово-комунальне господарство тощо), регіонального управління, пенсійна, медична реформи не були здійснені. А, отже, й система політичної влади в країні практично не змінилася. Відмінністю від радянських часів стало те, що політичний клас диверсифікований на клани, які й стали носіями консервативних тенденцій. А сам зміст цих тенденцій обмежився збереженням всевладдя бюрократії. Якби гіпотетично уявити, що зазначені реформи були б проведені, то український консерватизм виявився б набагато ближчим до ліберального консерватизму.

Дослідження становлення консерватизму в сучасній Україні підтверджує положення, які вже раніше були зроблені в науці. Зокрема, про те, що консерватизм є реакцією на ті зміни, які відбуваються в сучасному суспільстві та, відповідно, про наявність різних видів консерватизму. Проведений аналіз дає змогу зробити висновок про те, що консерватизм може бути реакцією не лише на сучасні процеси модернізації, глобалізації тощо, а й на конкретні, обмежені у часі ситуації, що виникають у процесі управління суспільством. Унаслідок цього елементи ідеології консерватизму на різних етапах реформування суспільства можуть бути властиві носіям різних

політичних ідеологій, які необов'язково відносяться до консервативної частини політичного спектру.

При цьому, чим більш соціально розколотим є суспільство, тим більш різноманітними можуть бути політичні прояви консерватизму. Водночас, якщо робити прогноз, то перспективи існування соціально розколотого суспільства пов'язані, зокрема, з тим, наскільки консерватизм у різних частинах соціально-політичного спектру зможе стати більш ліберальним (в економічній, політичній, культурній складовій). Інакше неминучими будуть соціальні зіткнення, включно із загрозою розпаду суспільства.

1. *Оукшотт М.* Що означає бути консерватором / М. Оукшотт // Консерватизм: Антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – [2-е вид.]. – К. : ВД „Простір”, „Смолоскип”, 2008. – С. 44–61.

2. *Моро Г.* Ключевые принципы консервативного мировоззрения [Електронний ресурс] / Г. Моро. Режим доступу : http://www.edin.ru/user/index.cfm?open=658%2C624&tpc_id=624&msg_id=2319.

3. *Руткевич А.* Что такое консерватизм? / А. руткевич. – М. : Университетская книга, 1999. – 223 с.

4. *Консерватизм* // Современная западная социология. Краткий энциклопедический словарь. – М. : Политиздат, 1990. – С. 135–136.

5. *Эволюция консерватизма: европейская традиция и русский опыт* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.conservatism.ssu.ru.

6. *Согрин В. В.* Этапы американского консерватизма / В. В. Согрин // Новая и Новейшая история. – М., 1991. – № 5.

7. *Консерватизм: социально-экономические учения* : сб. статей / [под ред. А. Н.Бабаджаняна]. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2009. – 401 с.

8. *Бирюков С. В.* Консерватизм как идеология [Електронний ресурс] / С. В. Бирюков. – Режим доступу : <http://www.russ.ru/politics/20030128-bir.html>.

9. *Либеральный консерватизм: история и современность* : материалы Всероссийской науч.-практ. конф., 25–26 мая 2000 г., Ростов-на-Дону / отв. ред. А. И. Нарезный. – М. : РОССПЭН, 2001. – 383 с.

10. *Екleshаль Р.* „Серцевина” консерватизму / Р. Екleshаль // Консерватизм: Антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – [2-е вид.]. – К. : ВД „Простір”, „Смолоскип”, 2008. – С. 104–121.

11. *Kristol I.* Neoconservatism: The Autobiography of an Idea / I. Kristol. – New York : The Free Press, 2005. – 493 p.

12. *Нагорна Л.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. Нагорна. – К. : СтилоС, 1998. – 278 с.

13. *Чернавский М. Ю.* К проблеме возникновения идеологий либерализма и консерватизма / М. Ю. Чернавский // Гуманитарные науки: проблемы и решения. Вып. V. – СПб. : Изд-во «Нестор», 2007. – С. 67-78.

14. *Попов Э. А.* Русский консерватизм: идеология и социально-политическая практика / Попов Э. А. – Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 2005. – 234 с.

15. *Кравченко В.* Стратегия новой власти: реформы не успевают за декларациями [Електронний ресурс] / В. Кравченко. – Режим доступу : <http://economics.unian.net/rus/detail/48956>.

16. *Сейнтсбері Д.* Що таке торізм? / Д. Сейнтсбері // Консерватизм: Антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – [2-е вид.]. – К. : ВД „Простір”, „Смолоскип”, 2008. – С. 3–4.

17. *Щокін Г. В.* Сучасний український консерватизм: Статті. Доповіді. Інтерв'ю / Щокін Г. В. – К. : МАУП, 2006. – 376 с.

18. *Минфин* выгреб все деньги [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.comments.ua/?art=1285862919>.